

Stanisław Liszewski
Uniwersytet Łódzki

Ewolucja miast w posocjalistycznych krajach Europy Centralnej (projekt badań)

1. WPROWADZENIE

Przystępując do badań, których celem jest prześledzenie ewolucji miast i systemów osadniczych, jakiej jesteśmy obecnie świadkami w regionie Europy Centralnej, warto sięgnąć do myśli i sugestii geografów, którzy wypowiadali się na temat miast przed około 50 laty, tj. po zakończeniu II wojny światowej, czyli w początkowych latach rozwoju realnego socjalizmu w państwach tego regionu Europy.

K. Dziewoński (1947) w pracy dotyczącej przeobrażeń osadnictwa miejskiego w Polsce w okresie po zakończeniu wojny pisał: „jesteśmy świadkami ostatecznego końca miasta średniowiecznego, to jest tego osiedla, które w swoich nawykach myślowych utożsamiamy z nazwą miasta” (s. 70). W dalszej części artykułu autor pisze, że dotychczasowa forma ostatecznie ginie i jest to wyrazem zakończenia w Europie pewnej fazy kulturalnej i cywilizacyjnej. K. Dziewoński przewidywał wówczas, że nowe, rodzące się formy osadnicze, ze względu na zachodzące procesy uprzemysłowienia, zmianę skali i rozwój techniczny świata, będą identyfikowane z regionami miejskimi.

Z kolei P. George (1956) w książce pt. *Miasto*, próbując określić przedmiot swoich zainteresowań, pisze: „Miasto jest jednocześnie zjawiskiem historycznym i geograficznym w tym sensie, że jego forma jest kompromisem pomiędzy przeszłością i terażniejszością, natomiast treść społeczna i działalność jego mieszkańców znajduje się prawie całkowicie pod znakiem terażniejszości” (s. 35). W innym miejscu cytowanej pracy jej autor pisze: „Formalny wygląd miasta jest wynikiem nagromadzenia budowli odpowiadających potrzebom kolejnych epok historycznych, tudzież mniej lub więcej szczęśliwego i mniej lub więcej zupełnego dostosowania dawnych form do nowych funkcji i potrzeb” (s. 37). P. George zwraca również uwagę, że poznanie procesów rozwoju każdego miasta lub miast w określonym regionie wymaga studiów z zakresu

geografii regionalnej i lokalnej oraz znajomości historii z uwzględnieniem formacji społeczno-gospodarczych, w których te miasta powstały i rozwijały się.

Na zakończenie tych wielce pouczających wspomnień, dziś już historycznych, pragnę jeszcze zacytować klasyczną definicję K. Dziewońskiego (1956), który określa geografii osadnictwa jako „naukę zajmującą się rozmieszczeniem oraz układami przestrzennymi (planami) wszystkich typów i rodzajów osiedli, które uwarunkowane są rozwojem sił wytwórczych i zmianą stosunków produkcji, a więc rozwojem społeczeństw ludzkich”.

Przypomnienia te miały na celu z jednej strony deklaratywność, że proponowany projekt badawczy należy do nurtu badań geograficzno-osadniczych, z drugiej uświadomienie, że II wojna światowa była wyraźną cezurą w ewolucji miast na naszym kontynencie (zwłaszcza w Europie Centralnej) i, wreszcie, po trzeciej, że miasto (system miejski) jako forma przestrzenna i materialna jest uwarunkowana historycznie i mocno uzależniona od formacji społeczno gospodarczej, w jakiej powstała i rozwijała się, natomiast formy organizacyjne życia w mieście i jego treści społeczne zawsze odzwierciedlają stan aktualny.

2. PROBLEM BADAWCZY

Ostatnie lata XX w. wiążą się w krajach Europy Centralnej z upadkiem systemu realnego socjalizmu i początkiem głębokich zmian ustrojowych, gospodarczych i społecznych. Zmiany te obejmując różne dziedziny życia w krajach po-socjalistycznych, szczególnie silnie koncentrują się w miastach, które były i są głównymi obszarami działalności gospodarczej, kulturalnej i społecznej. Aby dobrze zrozumieć zachodzące obecnie przemiany, należy je rozpatrywać w szerszym kontekście historycznym.

Kraje położone w, umownie tu nazwanym, regionie Europy Centralnej¹, rozwijały się w okresie całego XX w. w różnych formacjach społeczno gospodarczych, które decydowały o formach i kierunkach ich rozwoju. Najogólniej rzecz ujmując, funkcjonowanie tych systemów można zidentyfikować z trzema okresami, które wypełniły cały ubiegły wiek.

Pierwszy wiąże się z zakończeniem I wojny światowej i powstaniem nowej mapy politycznej Europy, na której zaistniały wszystkie interesujące nas państwa jako samodzielne organizmy polityczne, choć w różnych granicach (nie istniało oczywiście NRD). Poziom rozwoju gospodarczego w większości tych państw wskazywał wówczas na dominację gospodarki rolnej, co przejawiało się pośrednio m.in. w słabo zaawansowanym procesie urbanizacji. Z ekonomicznego punktu widzenia kraje te rozwijały się w tym okresie w systemie gospodarki rynkowej.

W tych ogólnych rozważaniach pomijamy okres II wojny światowej, choć miał on ogromny wpływ na życie gospodarcze i społeczne tego regionu i to za-równo w czasie

¹ Do państw posocjalistycznych Europy Centralnej zaliczono: Polskę, b. NRD, b. Czechosłowację, Węgry, Rumunię, b. Jugosławię i Albanii. W projekcie badawczym uwzględnione zostaną wybrane z tej grupy państwa.

trwania wojny (okupacja hitlerowska), jak i po jej zakończeniu (straty ludności, zniszczenia materialne, upadek gospodarczy).

Drugi okres rozpoczyna podział polityczny Europy, jaki nastąpił w wyniku porozumień jałtańskich po II wojnie światowej. Interesujące nas państwa znalazły się w strefie bezpośrednich wpływów politycznych i gospodarczych ZSRR, co zaowocowało radykalnymi zmianami ustrojowymi (ustrój „demokracji ludowej” – realnego socjalizmu), efektem których było m.in. wprowadzenie gospodarki centralnie zarządzanej, likwidacja własności prywatnej, ideologizacja życia społecznego i gospodarczego. Rozwój gospodarczy w tych państwach związany był w tym okresie z budową przemysłu (zwłaszcza ciężkiego), czego konsekwencją był m.in. postępujący proces urbanizacji, rozwój socjalnego (blokowego) budownictwa mieszkaniowego i socjalizacja oraz ideologizacja życia mieszkańców.

Trzeci okres jest związany ze wspomnianym już wcześniej upadkiem realnego socjalizmu, co w sensie politycznym zaowocowało m.in. rozpadem kilku państw (Jugosławia, Czechosłowacja), zjednoczeniem Niemiec (likwidacja NRD), a w sensie gospodarczym i społecznym głęboką transformacją, która nadal trwa. Gospodarka tych państw wróciła do systemu rynkowego, nastąpił upadek wielkiego przemysłu, powrót własności prywatnej (choć z komplikacjami), rozkwit usług oraz bujny rozwój życia społecznego i politycznego. Kraje tego regionu w zdecydowanej większości zostały w XXI w. włączone do systemu gospodarczego Unii Europejskiej oraz do systemu militarnego NATO. Otwarcie polityczne i gospodarcze tych państw zaowocowało również postępującymi procesami globalizacji.

Dokonany przegląd tła historycznego formacji politycznej i społeczno-gospodarczej, w jakich rozwijały się kraje Europy Centralnej w XX w., pozwala na lepsze zrozumienie problemu badawczego prezentowanego projektu.

3. CELE BADAWCZE PROJEKTU

Upadek ustroju realnego socjalizmu w krajach Europy Centralnej wzbudza ogromne zainteresowanie wśród badaczy z różnych państw, dla których dokonujące się procesy w tej części kontynentu są ważną inspiracją zarówno do badań empirycznych, jak i poszukiwania ogólniejszych prawidłowości i koncepcji teoretycznych związanych z projekcją przyszłego rozwoju miast i systemów miejskich (Enyedí 1998, Sailer-Fliege 1999, Kovács 2000). Kraje te, w tym również Polska, stały się doskonałym poligonem badawczym i „laboratorium” obserwacji dokonujących się niemal na naszych oczach przekształceń osadnictwa miejskiego. Jednocześnie zainteresowanie badawcze tym problemem wśród polskich geografów jest dość wyrywkowe i jednostkowe, dotyczy zwykle konkretnego miasta (najczęściej dużego) i koncentruje się na analizie przemian społecznych, które w początkowej fazie transformacji są najbardziej dynamiczne (Czeczyczyński, red. 2006). Przeprowadzona dyskusja podczas XIII i XIV Konferencji Wiedzy o Mieście (2000, 2001) nie znalazła do tej pory kontynuacji w większym programie badawczym. Wydaje się dziś, po blisko 20 latach rozpoczęcia

przemian ustrojowych, że nadszedł właściwy czas, aby w sposób kompleksowy i bardziej zobiektywizowany ocenić kierunki przekształceń miast i systemów miejskich w byłych europejskich krajach socjalistycznych.

Uwzględniając dotychczasową wiedzę można sformułować kilka hipotez badawczych, których weryfikacja powinna stać się celem prowadzonych studiów.

1. Okres realnego socjalizmu wycisnął wyraźne piętno zarówno w całym systemie, jak i w pojedynczym mieście w europejskich krajach socjalistycznych, owocując powstaniem modelu miasta socjalistycznego. Stopień nasycenia miasta „warstwą socjalizmu”, treściami związanymi z tym ustrojem jest różny w różnych krajach i różny ze względu na historię, skalę (wielkość) i funkcję konkretnego miasta. Przebieg procesu transformacji ustrojowej w osadnictwie miejskim rozpoczął się głównie w warstwie społecznej i funkcjonalnej. Tkanka materialna miasta socjalistycznego pozostaje nadal jako trwałe dziedzictwo tego systemu, mimo że jest ona adaptowana do nowych potrzeb i nowych funkcji.

2. Transformacja polityczna, gospodarcza i społeczna, jaka objęła system miejski europejskich krajów realnego socjalizmu, uwolniła więzy ideologiczne, w których rozwijał się on przez około 50 lat. Uwolnienie to stworzyło nową sytuację, której wyrazem jest poszukiwanie właściwego modelu dalszego rozwoju miast w tych krajach. Ten nowy model nie będzie zapewne prostym nawiązaniem do istniejących modeli w krajach o ciągłości ustroju rynkowego (Węcla-wowicz 2003), będzie on bowiem determinowany nie tylko procesami „europeizacji” i globalizacji, ale również warunkami, w jakich rozwijały się miasta w ustroju realnego socjalizmu. Różna sytuacja systemów miejskich w byłych krajach socjalistycznych Europy Centralnej doprowadzi zapewne do powstania kilku różnych systemów osadniczych lub ich regionalnych mutacji. Pośrednio bardzo ważnym poznawczo, ale i teoretycznie problemem badawczym jest stwierdzenie, czy okres około 50 lat gospodarki socjalistycznej tylko „wstrzymał” rozwój miast, które wcześniej rozwijały się w ustroju gospodarki rynkowej i po ustąpieniu tej blokady powrócą one do prostej kontynuacji swojego rozwoju? Czy też realny socjalizm nadał tym miastom inny kierunek rozwoju, o ile tak, to jak on będzie postępował i czym zaowocuje?

Weryfikacja tak sformułowanych hipotez wymaga analizy całego systemu osadnictwa miejskiego europejskich krajów posocjalistycznych, a uzyskane rezultaty powinny uwzględniać zarówno ich zróżnicowanie regionalne, jak i celowo wybrane najbardziej charakterystyczne typy miast w formie studiów przypadku.

Weryfikacja hipotez badawczych powinna doprowadzić do udzielenia odpowiedzi na kilka pytań:

1. Czym się charakteryzuje „warstwa realnego socjalizmu” w systemie miast krajów Europy Centralnej?

2. Jak przebiega proces transformacji ustrojowej w miastach różnych krajów Europy Centralnej, jaka jest jego kolejność, tempo i kierunki przekształceń?

3. W jakim kierunku postępują zmiany przestrzenne, gospodarcze i społeczne w różnych typach miast i systemach miejskich w krajach posocjalistycznych Europy Centralnej? Czy można mówić o kształtowaniu nowego modelu rozwoju miast w tych krajach? O ile tak, to jakie są jego cechy charakterystyczne? Czy transformacja

ustrojowa jest czytelna w zmianach warunków życia miesz-kańców miast posocjalistycznych krajów Europy Centralnej.

4. ZAKRES I TEMATYKA BADAŃ

Program badawczy ma mieć charakter studiów problemowych, a nie opracowania monograficznego. Realizacja zarówno hipotez badawczych, jak i bardziej szczegółowych celów zapisanych w formie pytań, w znacznym stopniu wyznacza zakres prowadzonych badań. Szczegółowe studia dotyczyć będą:

a) analizy procesów urbanizacji objętych badaniami państw Europy Centralnej w przekroju możliwych do odtworzenia i porównania przedziałów przestrzennych i czasowych w XX i na początku XXI w.;

b) analizy przemian systemów miast w krajach posocjalistycznych Europy Centralnej w kilku przekrojach czasowych (lata 30.–60. XX w. i początek XXI w.);

c) studiów przypadku miast wybranych z kilku grup: stolice państw, „drugie miasta w państwie”, miasta średnie, miasta małe; studia te, prowadzone w ujęciu dynamicznym, powinny dotyczyć:

– genezy miast w nawiązaniu do ich położenia geograficznego,

– rozwoju historycznego: zwłaszcza budowy morfologicznej i jej przekształceń, struktury funkcjonalnej w ujęciu dynamicznym, przekształceń demograficznych i społecznych; analiza ta powinna dotyczyć trzech przekrojów czasowych: początku okresu realnego socjalizmu, końca okresu tego ustroju oraz stanu obecnego (początek XXI w.);

d) oddzielnych studiów o charakterze komparatystycznym (porównawczym) dotyczących „miast socjalistycznych”, czyli tych, które powstały „na surowym korzeniu” w okresie realnego socjalizmu lub małych miast, które gwałtownie rozwinęły się w tym systemie według modelu miasta socjalistycznego. Analiza ta przeprowadzona zostanie na wybranych przykładach z różnych państw (np. Dymitrowgrad, Nowe Tychy, Eisenhüttenstadt, Dunaujvaros, Onesti).

e) badań na wybranych przykładach miast przygranicznych (miasta, które podzieliły granice państw realnego socjalizmu), traktowanych jako szczególny przypadek, aby stwierdzić, jaka była rola granicy państwowej w tym systemie i jej wpływ na rozwój miast;

f) analizy porównawczej warunków życia mieszkańców miast w okresie realnego socjalizmu i w okresie transformacji ustrojowej, gospodarczej i społecznej.

Badania szczegółowe będą podstawą uogólnień, które powinny dać możliwość udzielenia odpowiedzi na postawione w pracy cele.

5. OBSZAR BADAŃ, MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE I METODY BADAWCZE

Badania nad ewolucją miast posocjalistycznych w krajach Europy Centralnej prowadzone będą na obszarach sześciu państw: Polski, Czech, Słowacji, Węgier, Rumunii i Bułgarii oraz, w miarę możliwości uzyskania odpowiednich materiałów statystycznych, na terenie Niemiec Wschodnich w granicach dawnego NRD. Badania nie zostaną podjęte na terytorium byłej Jugosławii i Albanii, w których sytuacja polityczna i społeczna jest wciąż jeszcze bardzo dynamiczna.

Podstawowa część badań, zwłaszcza dotycząca przeszłości historycznej i realnego socjalizmu, będzie miała charakter studiów kameralnych, polegających na zgromadzeniu i przestudiowaniu odpowiedniej literatury i materiałów statystycznych. Efektem tej części badań będzie stworzenie komputerowej bazy danych dotyczących miast w byłych krajach socjalistycznych Europy Centralnej.

Część empiryczna pracy związana będzie z wyjazdami studialnymi na tereny objęte badaniami i zgromadzenia bezpośrednio w terenie najnowszych materiałów i dokumentacji źródłowej (w tym statystycznej), a także przeprowadzenie bezpośrednich obserwacji terenowych w miastach objętych studiami przypadku. Przewiduje się również wizyty w placówkach naukowych zajmujących się problematyką miejską w badanych szczególnie miastach oraz w urzędach miejscowej administracji celem przeprowadzenia rozmów i wywiadów.

Jako metodę zbierania materiałów przewiduje się przeprowadzenie wśród geografów osadnictwa (ew. urbanistów, socjologów, ekonomistów) w badanych krajach ankiety personalnej nt. oceny „warstwy realnego socjalizmu” w miastach oraz kierunków zachodzących zmian. Zgromadzony materiał z badań terenowych zostanie również wprowadzony do bazy komputerowej, a następnie wykorzystany w formie analizy kartograficznej, statystycznej i opisowej. Przez cały okres trwania badań gromadzona będzie literatura przedmiotu dotycząca zwłaszcza przekształceń miast w okresie transformacji oraz oficjalne materiały statystyczne miast na badanym terenie w XX i początkach XXI w.

Praca zakończy się publikacją książkową wydaną w dwóch językach, polskim i angielskim (dokumentacja kartograficzna i statystyczna).

Wprowadzeniem w problematykę rozwoju urbanizacji, miast i systemu osadniczego w okresie realnego socjalizmu mogą być prace opublikowane w latach 70. i 80. XX w., m.in.:

– E. Goldzamt, 1971, *Urbanistyka krajów socjalistycznych*, Książka i Wiedza, Warszawa.

– J. Musil, 1984, *Urbanizacja w krajach socjalistycznych*, Książka i Wiedza, Warszawa.

– L. Straszewicz, 1966, *Geografia gospodarcza europejskich krajów demokracji ludowej*, część I, PWE, Warszawa.

– L. Straszewicz, red., 1968, *Geografia gospodarcza europejskich krajów demokracji ludowej*, część II, PWE, Warszawa.

– L. Straszewicz, 1974, *Geografia ekonomiczna europejskich krajów socjalistycznych*, PWE, Warszawa.

BIBLIOGRAFIA

- Czepczyński M., red., 2006, *Przestrzenie miast posocjalistycznych. Studia społecznych przemian przestrzeni zurbanizowanej*, Katedra Geografii Ekonomicznej Uniwersytetu Gdańskiego, Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Dziwioński K., 1947, *Przeobrażenia osadnictwa miejskiego w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 18, s. 202–232.
- Dziwioński K., 1956, *Geografia osadnictwa i zaludnienia: dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze*, „Przegląd Geograficzny”, t. 28, z. 4, s. 721–764.
- Enyedi G., 1998, *Transformation in Central European Postsocialist Cities*, [w:] G. Enyedi, red., *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*, Akadémia Kiadó, Buda-pest, s. 9–34.
- George P., 1956, *Miasto*, PWN, Warszawa.
- Kovács Z., 2000, *Cities from state-socialism to global capitalism an introduction*, „Geo-Journal”, 49, s. 1–6.
- Jażdżewska I. (red.) 2000, *Miasto postsocjalistyczne. Organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, Część 1, XIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Jażdżewska I. (red.) 2001 *Miasto postsocjalistyczne. Organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, Część 2, 2001, XIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Sailer-Fliege U., 1999, *Characteristics of post-socialist urban transformation in East Central Europe*, „GeoJournal”, 49(1), s. 7–16.
- Węclawowicz G., 2003, *Geografia społeczna miast. Zróżnicowanie społeczno-przestrzenne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

